

Όλες οι φωτογραφίες του τόμου αποτελούν λήψεις των συγγραφέων Ε. Χαλκιά, Α. Μπεκιάρη και Α. Τσάκαλου, εκτός από τις ακόλουθες:
Αρχείο Βάσως Ξεινού: σελ. 12, 20, 92-93, 96 (άνω), 132 (άνω), 150 (άνω), 194, 242 (άνω), 278 (άνω), 310 (άνω), 374 (κάτω), 396, 432, 548, 552-553. Αρχείο Βασίλη Γιάντα: σελ. 363 (ΦΤ47), 366 (ΦΤ61-62), 367, 368 (ΦΤ65), 371. Αρχείο π. Αστερίου Οκουμούση: σελ. 108 (ΘΓ23)
Φωτογραφία εξωφύλλου: λεπτομέρεια εικόνας Ευαγγελισμού ΑΕ14

ΕΥΓΕΝΙΑ ΧΑΛΚΙΑ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΠΕΚΙΑΡΗΣ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΤΣΑΚΑΛΟΣ
& YULIANA BOYCHEVA

ΙΜΒΡΙΩΝ ΙΕΡΑ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΕΡΓΑ
ΣΤΟΥΣ ΕΝΟΡΙΑΚΟΥΣ ΝΑΟΥΣ
ΤΗΣ ΙΜΒΡΟΥ

ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΓΕΝΙΚΗ ΧΟΡΗΓΙΑ ΤΟΥ
ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ Π. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ
ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΑΣΗΚΡΗΤΟΥ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

ΙΜΒΡΙΩΝ ΙΕΡΑ

Εκκλησιαστικά έργα στους ενοριακούς ναούς της Ίμβρου

© 2020, Εκδόσεις ΠΟΤΑΜΟΣ & Ευγενία Χαλκιά, Αντώνης Μπεκιάρης, Αντώνης Τσάκαλος

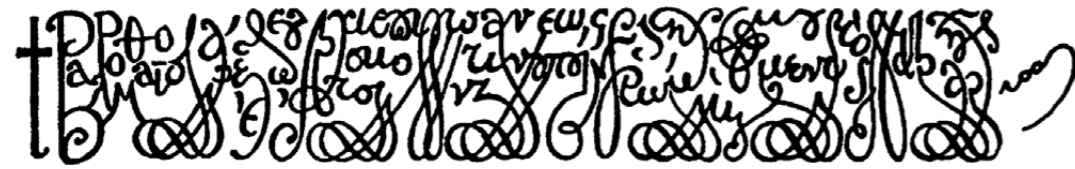
Γενική επιμέλεια: Ευγενία Χαλκιά
Επιμέλεια κειμένου, σύνταξη ευρετηρίων: Σταύρος Ι. Αρβανιτόπουλος
Σχεδιασμός εξωφύλλου: Γιάννης Σταυρινός
Σχεδιασμός έκδοσης και σελιδοποίηση: Βίβιαν Γιούρη
Επεξεργασία φωτογραφιών, σχεδιασμός χάρτη: Γιάννης Σταυρινός, Γιώργος Σουπιός

Εκδόσεις ΠΟΤΑΜΟΣ
Ξενοκράτους 48, 106 76 Αθήνα,
τηλ. 210 7231271, 215 5403723, fax 210 7254629
www.potamos.com.gr, info@potamos.com.gr

ISBN 978-960-545-154-7

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με το ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

 ΠΟΤΑΜΟΣ
ΑΘΗΝΑ 2020

Τῇ Ἐλλογιμωτάτῃ κυρίᾳ Εὐγενίᾳ Χαλκιᾷ, Ἐπιτίμῳ Διευθυντρίᾳ τοῦ ἐν Ἀθήναις Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου, θυγατρὶ τῆς ἡμῶν Μετριότητος ἐν Κυρίῳ ἀγαπητῇ, χάριν, εἰρήνην καὶ εὐλογίαν παρὰ Θεοῦ.

Μετ' ἰδιαιτέρας χαρᾶς καὶ ἱκανοποιήσεως χαιρετίζομεν τὴν ἔκδοσιν τοῦ σπουδαίου βιβλίου «Ἰμβρίων ἱερά. Ἐκκλησιαστικά ἔργα στοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς τῆς Ἰμβρου», τὸ ὁποῖον συγκαταλέγεται εἰς τὴν ἀξιόλογον σειρὰν ἐπιστημονικῶν ἔργων τῆς ληγούσης δεκαετίας, ἅτινα ἐνεπλούτισαν τὰς γνώσεις μας περὶ Ἰμβρου, περὶ τῆς ἀρχαιολογίας, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς ἱστορίας, τῆς παιδείας, τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς πατρῴας πίστεως, τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης κ.ἄ.

Τὸ βιβλίον εἶναι ἡ ἀποτύπωσις εἰκοσαετοῦς ἐπιμελοῦς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας διὰ τὴν καταγραφὴν, φωτογράφησιν, ἀξιολόγησιν καὶ τεκμηρίωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἔργων, εἰκόνων, ἄλλων ζωγραφικῶν ἔργων, ἐπιταφίων, λαβάρων, ἱερῶν σκευῶν καὶ λειτουργικῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται εἰς τοὺς ἱεροὺς ναοὺς τῆς Ἰμβρου. Εἰς ὅλα αὐτὰ προσετέθησαν καὶ εἰκόνες καὶ κειμήλια ἐκ τῶν ἐξωκκλησιῶν, τὰ ὁποῖα εἶχον καταστραφῆ λόγῳ τῶν οἰκτρῶν συνεπειῶν τοῦ, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1964, συστηματικῶς καὶ ἀπηγῶς ἐφαρμοσθέντος Προγράμματος Διαλύσεως τῆς παραδοσιακῆς κοινωνικοοικονομικῆς δομῆς τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς νήσου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ του, ἡ ἀπετέθησαν εἰς τοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς πρὸς προστασίαν των ἀπὸ ἐνδεχομένην κλοπὴν.

Ἡ ὅλη προσπάθεια, ἡ ὁποία ἔμελλε νὰ διαρκέσῃ εἰκοσαετίαν ὄλην, ἤρξατο κατὰ τὸ ἔτος 2000, τῇ συμμετοχῇ δύο προθύμων συνεργατῶν, διδασκῶρων ἀρχαιολογίας, τοὺς ὁποῖους διέθεσε προφρόνως τὸ Βυζαντινὸν καὶ Χριστιανικὸν Μουσεῖον, τῶν Ἐλλογιμωτάτων κυρίων Ἀντωνίου Μπεκιάρη καὶ Ἀντωνίου Τσακάλου.

Ἡ ἀποθησαύρισις καὶ τεκμηρίωσις ὄλων αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀντικειμένων δίδει εἰς ἡμᾶς τοὺς Ἰμβρίους ἀνὰ τὴν οἰκουμένην τὴν δυνατότητα νὰ θαυμάσωμεν καὶ νὰ τιμήσωμεν τὰς εἰκόνας, τὰς ὁποίας προσεκύνησαν οἱ πρόγονοί μας, καὶ τὰ ἱερά σκεύη τὰ ὁποῖα ἠγίασαν τὴν ζωὴν των καὶ ἀναμένουν πάντας τοὺς ἐν τῇ ξένῃ συμπατριώτας διὰ νὰ μεταδώσουν καὶ εἰς αὐτοὺς τὴν χάριν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ. Τὸ παρὸν ἔργον προσφέρει, ἐκ παραλλήλου, εἰς κάθε ἐνδιαφερόμενον τὸ ἀπαραίτητον ὕλικόν καὶ τὰς πληροφορίας διὰ τὴν μελέτην τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης καὶ ζωῆς εἰς τὴν νῆσον μας κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας. Πέραν τούτου, ἐμπλουτίζει τὰς γνώσεις μας περὶ τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας τῆς Ἰμβρου, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παρουσιαζομένων ἐκκλησιαστικῶν ἔργων καὶ τῶν ἀφιερωματικῶν ἐπιγραφῶν εἰς αὐτά, περὶ τῶν τάσεων εἰς τὸν χῶρον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωγραφικῆς καὶ τῶν λειτουργικῶν τεχνῶν εἰς τὴν νῆσον, περὶ τῆς παρουσίας ρωσικῶν εἰκόνων εἰς ὅλους τοὺς ναοὺς, περὶ τῶν σχέσεων μὲ τὴν ἀγιορειτικὴν ἀγιογραφικὴν παράδοσιν καὶ τῶν στενῶν δεσμῶν μὲ τὸ ἀγιῶνυμον Ὅρος διὰ μέσου τῶν Μετοχιῶν τῶν ἱερῶν μονῶν Μεγίστης Λαύρας καὶ Κουτλουμουσίου, δεσμοί, οἱ ὁποῖοι συνέβαλον εἰς τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τῆς νήσου. Ἀξιομνημόνευτον θεωροῦμεν καὶ τὸ γεγονός ὅτι διὰ τῶν σωζομένων τεκμηρίων καταδεικνύεται ἡ βαθεῖα εὐλάβεια τῶν Ἰμβρίων, οἱ ὁποῖοι προθύμως προσέφερον πολλὰ, ἢ πλειονότης αὐτῶν ἐκ τοῦ ὑστερήματός των, εἰς τὴν οἰκοδόμησιν καὶ διακόσμησιν τῶν ναῶν μας.

Ἡ ἐπίπνοος ἔρευνα καὶ ἡ διεκπεραίωσις τῆς ὅλης προσπάθειάς ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθοῦν χωρὶς τὴν ἰδικὴν σας ἀμέριστον ἀφοσίωσιν εἰς τὸ καλὸν τοῦτο ἔργον. Ὡλοκληρώσατε τὸ ἀπαιτητικὸν ἐγχείρημα μετ' ἐπιστημοσύνης καὶ μεθοδικότητος, ἐπιμονῆς καὶ ὑπομονῆς, γνησίας μερίμνης διὰ τὴν διάσωσιν καὶ προβολὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν θησαυρῶν τῆς κοινῆς γενετιέρας μας. Ἐπαινοῦμεν τὴν θυσιαστικὴν ἀγάπην σας διὰ τὴν Ἰμβρον καὶ τὴν πολῦτιμον ταύτην συμβολὴν σας, διὰ τῆς ὁποίας ἡ ἐκκλησιαστικὴ κληρονομία τῆς μικρᾶς πατρίδος μας καθίσταται κτῆμα ἐς αἰεὶ διὰ τὴν ἀνθρωπότητα ὄλην. Εὐχαριστοῦμεν ὀλοκαρδίως τοὺς ἐκλεκτοὺς συνεργάτας ὑμῶν, καὶ πάντας τοὺς συνδραμόντας τὴν προσπάθειαν ταύτην καὶ τοὺς συμβαλόντας εἰς τὴν ἀρτιότητα τῆς ἐκδόσεως.

Τὰς ὀλοθύμους εὐχαριστίας καὶ τὴν εὐαρέσκειαν τῆς ἡμῶν Μετριότητος ἐκφράζομεν πρὸς τὸν Ἐντιμολογιώτατον Ἄρχοντα Ἀσηκρήτην τοῦ Οἴκουμενικοῦ Θρόνου κύριον Ἐπαμεινώνδαν Πανταζόπουλον, ἔγκριτον οἰκονομολόγον καὶ ἀνώτατον Τραπεζίτην, ὁ ὁποῖος προσφέρει πολυτίμους ὑπηρεσίας εἰς τὴν Μητέρα Ἐκκλησίαν καὶ ἐχρηματοδότησεν εὐγενῶς τὴν ἔκδοσιν τοῦ μετὰ χεῖρας τόμου ἀπὸ εἰλικρινῆ ἀγάπην διὰ τὴν Ἰμβρον καὶ τοὺς Ἰμβρίους. Τὸν συγχαίρομεν ἐκ μέρους ὄλων τῶν συμπατριωτῶν μας.

Μὲ αὐτὰς τὰς σκέψεις, διατρανοῦντες ἅπαξ ἔτι τὴν χαρὰν ἡμῶν καὶ ἀνυπομονοῦντες νὰ μελετήσωμεν τὸ ἀξιόλογον πόνημα «Ἰμβρίων ἱερά. Ἐκκλησιαστικά ἔργα στοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς τῆς Ἰμβρου», καταστέφομεν τὴν ὑμετέραν φιλότατην ἡμῖν Ἐλλογιμότητα καὶ τοὺς περὶ αὐτὴν διὰ τῆς Πατριαρχικῆς ἡμῶν εὐλογίας καὶ ἐπικαλούμεθα ἐφ' ὑμᾶς τὴν χάριν καὶ τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ τῶν θαυμασιῶν.

„βκ' Νοεμβρίου γ'

Ἐπιτίμῳ Διευθυντρίᾳ τοῦ ἐν Ἀθήναις Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου, κυρίᾳ Εὐγενίᾳ Χαλκιᾷ, εὐχάριστα καὶ εὐλογία.

Η χορηγία διὰ τὴν ἱστορικὴν αὐτὴν ἔκδοσιν «Ἰμβρίων ἱερά. Ἐκκλησιαστικὰ ἔργα στοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς τῆς Ἰμβρίου» εἶναι μίᾳ ταπεινῇ συμβολικῇ προσφορᾷ ἡμῶν εἰς τὴν μακρόπνοον προσπάθειαν ἀναδείξεως τῆς μοναδικῆς πολιτισμικῆς καὶ πνευματικῆς κληρονομίας τοῦ ἰμβριακοῦ λαοῦ καὶ τῆς πολυκυμάντου ἱστορίας του, ἀποτελεῖ δὲ μίαν ἐλαχίστην ἀναγνώρισιν τοῦ μοναδικοῦ καὶ πεφωτισμένου ἔργου τῆς Αὐτοῦ Θειοτάτης Παναγιότητος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου τοῦ Ἰμβρίου καὶ τῆς ἀνεκτιμήτου προσφορᾶς τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ τὸ Γένος.

Ἀφιερῶνται δὲ εἰς τὴν μνήμην τοῦ μακαριστοῦ καὶ λατρευτοῦ ἡμῶν πατρὸς Παναγιώτου Ἐ. Πανταζοπούλου, Καθηγητοῦ Ἱατρικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, καθὼς καὶ τῶν προπάππων ἡμῶν Ἐπαμεινώνδα καὶ Ἐλένης Πανταζοπούλου καὶ Γεωργίου καὶ Μαρίας Ἐρμογένους, οἱ ὅποιοι ἐνεφύσησαν εἰς ἡμᾶς τὴν ἀγάπην διὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸν Ἕλληνισμόν. Τέλος, ἀφιερῶνται εὐλαβῶς εἰς τὴν ἱεράν μνήμην τῶν Ἰμβρίων προγόνων καὶ εἰς τοὺς ἀπανταχοῦ νέους καὶ νέας τῆς Ἰμβρίου, μὲ τὴν εὐχὴν νὰ διατηρήσουν ἄσβεστον εἰς τὰς καρδίας καὶ τὰς σκέψεις των τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς παραδόσεις τοῦ ἡγιασμένου καὶ μαρτυρικοῦ αὐτοῦ τόπου.

Μετ' ἰδιαιτέρας ἐκτιμήσεως,
Ἐπαμεινώνδας Π. Πανταζόπουλος,
Ἄρχων Ἀσηκρήτης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου
Γενεὴ, Ὀκτώβριος 2020

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ

Η **Ευγενία Χαλκιά** γεννήθηκε στην Ίμβρο. Σπούδασε Αρχαιολογία στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και μετεκπαιδεύθηκε στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία στο Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana στη Ρώμη, από το οποίο και έλαβε μεταπτυχιακό και διδακτορικό δίπλωμα. Εργάστηκε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία (Ήπειρο, Αττική, Μεσσηνία, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο) από το 1976 έως το 2011, οπότε και αφυπηρέτησε ως επίτιμη διευθύντρια του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου. Ασχολείται κυρίως με θέματα παλαιοχριστιανικής γλυπτικής και μικροτεχνίας, καθώς και με ιστορικά και αρχαιολογικά θέματα της ιδιαίτερης πατρίδας της.

Ο **Αντώνης Μπεκιάρης** σπούδασε Ιστορία και Αρχαιολογία στο ομώνυμο τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, απέκτησε τίτλο μεταπτυχιακού διπλώματος (DEA) στην Ιστορία και Ανθρωπολογία των Θρησκειών στην École Pratique des Hautes Études (EPHE) και έλαβε τον τίτλο του διδάκτορος από το τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Από το 1999 εργάζεται ως αρχαιολόγος στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο και ασχολείται με θέματα της μεταβυζαντινής μνημειακής ζωγραφικής, καθώς και της ζωγραφικής φορητών εικόνων της ίδιας περιόδου.

Ο **Αντώνης Τσάκαλος** εργάζεται από το 1999 στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Είναι κάτοχος μεταπτυχιακού και διδακτορικού τίτλου σπουδών στη Βυζαντινή Αρχαιολογία από το Πανεπιστήμιο Paris I, Panthéon-Sorbonne, καθώς και μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στην Κοινωνική Ανθρωπολογία από την École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS). Η επιστημονική έρευνά του επικεντρώνεται αφ' ενός στη μοναστική λαξευτή αρχιτεκτονική, την εικονογράφηση ναών και τον ρόλο των χορηγών στη βυζαντινή Καππαδοκία, αφ' ετέρου στην προφορική παράδοση και τη διατήρηση/ανακατασκευή της κοινωνικής μνήμης σε Κοινότητες Μικρασιατών προσφύγων στον ελλαδικό χώρο μετά το 1924.

Η **Yuliana Boycheva** γεννήθηκε στη Σόφια. Σπούδασε Ιστορία της Τέχνης και Ιστορία στο Κρατικό Πανεπιστήμιο Λομονόσοφ της Μόσχας. Το 2003 υποστήριξε τη διδακτορική της διατριβή στο Institute of Art Studies της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών, όπου εργάστηκε ως ερευνήτρια μέχρι το 2010. Συνεργάζεται με το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας από το 2012. Βασικά επιστημονικά ενδιαφέροντα: ο πολιτισμός και η τέχνη στην εποχή του ύστερου μεσαίωνα στη Ρωσία, οι σχέσεις της Ρωσίας με τα Βαλκάνια και την Ανατολική Μεσόγειο, η ιστορία της βυζαντινής και μεταβυζαντινής κεντητικής.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	13
Το ιστορικό πλαίσιο (Ε. Χαλκιά)	21
Οι εικόνες της Ίμβρου από τον 17ο στον 20ό αιώνα (Α. Μπεκιάρης)	45
Οι επιγραφές «μιλούν»: στοιχεία για τους ανθρώπους και την κοινωνία της Ίμβρου (Α. Τσάκαλος)	71
Εικόνες ρωσικής τεχνοτροπίας στην Ίμβρο (Υ. Boycheva)	87
Κατάλογος (Ε. Χαλκιά, Α. Μπεκιάρης, Α. Τσάκαλος, ρωσικές εικόνες: Υ. Boycheva)	95
ΑΓΙΟΙ ΘΕΟΔΩΡΟΙ Ναός Αγίου Γεωργίου	97
ΑΓΙΟΙ ΘΕΟΔΩΡΟΙ Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου	133
ΑΓΡΙΔΙΑ Ναός Ευαγγελισμού Θεοτόκου	151
ΓΛΥΚΥ Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου	195
ΕΥΛΑΜΠΙΟ Ναός Αγίας Βαρβάρας	243
ΚΑΣΤΡΟ Ναός Αγίας Μαρίας	279
ΠΑΝΑΓΙΑ Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου	311
ΠΑΝΑΓΙΑ (ΦΡΑΝΤΖΗ) Ναός Ταξιαρχών	349
ΠΑΝΑΓΙΑ Μητροπολιτικό μέγαρο	375
ΣΧΟΙΝΟΥΔΙ Ναός Αγίας Μαρίας	397
ΣΧΟΙΝΟΥΔΙ Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου	433
ΣΧΟΙΝΟΥΔΙ (ΑΓΙΑ ΕΛΕΝΗ) Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης	549
Βιβλιογραφία - Συνομογραφίες	554
Ευρετήρια	559
Α. Ευρετήριο ζωγράφων	
Β. Εικονογραφικό ευρετήριο	
Γ. Ευρετήριο προσώπων	
Δ. Ευρετήριο τόπων	

Κάστρο, τμήμα του βυζαντινού τείχους. Στο βάθος η Σαμοθράκη

Η ιδέα για την αποθησαύριση των κειμηλίων που φυλάσσονται στους ενοριακούς ναούς της Ίμβρου ξεκίνησε τη δεκαετία του 1990, όταν κατά τις επισκέψεις μου εκεί για τις ανάγκες του άρθρου «Οι ενοριακοί ναοί της Ίμβρου» (βλ. Χαλκιά 1993-1994) είχα παρατηρήσει, εκτός από τις εικόνες του τέμπλου και τις προσκυνηματικές, πλήθος εικόνων και άλλων εκκλησιαστικών έργων να είναι αποθηκευμένα σε κάθε ναό, σε συνθήκες κάθε άλλο παρά ιδανικές. Η επιθυμία μου να εξετάσω και να γνωρίσω όλα αυτά τα έργα και η αγωνία μου να συνταχθεί ένας κατάλογός τους, όχι μόνο για να γίνουν γνωστά, αλλά και για να διασφαλισθούν, με οδήγησαν στην αναζήτηση τρόπου συστηματικής προσέγγισής τους. Ήταν φανερό ότι επρόκειτο για ένα έργο που απαιτούσε συνεργασία· δεν μπορούσε ένας άνθρωπος μόνος να μετακινεί, να φωτογραφίζει, να περιγράφει και να επανατοποθετεί όλο αυτό το υλικό σε μπαούλα, σε κασέλες, σε ερμάρια που είχαν χρόνια να ανοιχθούν.

Οι προσπάθειές μου για την ανεύρεση εθελοντών που θα βοηθούσαν σε αυτό το εγχείρημα ευοδώθηκαν τελικώς το 2000, χάρη στην άδεια και την αρωγή του Παναγιωτάτου Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου, αλλά και τη συναίνεση του τότε Διευθυντή του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, του αείμνηστου Δημήτρη Κωνσταντίου, για τη διάθεση δύο αρχαιολόγων που θα μετείχαν στο πρόγραμμα. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους με συνόδευσε στην Ίμβρο ο Αντώνης Τσάκαλος και τον επόμενο Αύγουστο, του 2001, ο Αντώνης Μπεκιάρης, διδάκτορες και οι δύο και στελέχη του Βυζαντινού Μουσείου. Κατά τα σύντομα αυτά ταξίδια εργασθήκαμε στους ναούς της Παναγίας, των Αγίων Θεοδώρων, του Γλυκέος και του Ευλαμπίου, αποθησαυρίζοντας όλα τα έργα που βρίσκονται εκεί, εκτεθειμένα και αποθηκευμένα. Υπολείπονταν τα κειμήλια των ναών του Σχοινουδιού, των Αγριδίων, του Κάστρου (τα τελευταία έχουν μεταφερθεί και φυλάσσονται στον μητροπολιτικό ναό της Παναγίας), καθώς και του μητροπολιτικού μεγάρου· καθόλου ευκαταφρόνητος αριθμός. Δυσκολίες διάφορες καθυστέρησαν την ολοκλήρωση του έργου, η οποία πραγματοποιήθηκε τελικώς τον Αύγουστο του 2009 με τη συμμετοχή και των δύο συναδέλφων που αναφέρθηκαν ανωτέρω και με την ευγενική χορηγία του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων.

Ο τελικός απολογισμός ήταν σημαντικός. Καταλογογραφήθηκαν περίπου 2.000 έργα, αναγόμενα από τον 17ο έως και τα μέσα του 20ού αιώνα, με τις εικόνες να κατέ-

χουν την πρώτη θέση ανάμεσά τους. Όλος αυτός ο θησαυρός αποτέλεσε και το κύριο περιεχόμενο αυτού του τόμου, η έκδοση του οποίου γίνεται εφικτή χάρη στη γενναιόδωρη ευγενική χορηγία του κ. Επαμεινώνδα Πανταζόπουλου, Άρχοντος Ασηκρήτου του Οικουμενικού Θρόνου.

Η επεξεργασία, η κατάταξη και η ομογενοποίηση όλου αυτού του υλικού, προκειμένου να φθάσει στη μορφή του καταλόγου που έχει λάβει τελικώς, κάθε άλλο παρά απλή και εύκολη υπήρξε. Τα ποικίλα είδη των καταλογογραφημένων έργων, η χρονολογία κατασκευής τους, η θέση τους στον ναό, αλλά και η αρχική προέλευση πολλών από αυτά, μας απασχόλησαν επί μακρόν μέχρι να επιλέξουμε το σύστημα ταξινόμησής τους.

Μετά από πολύ προβληματισμό και πολύωρες συζητήσεις και ανταλλαγές απόψεων, καταλήξαμε στη σύνταξη του καταλόγου των καταγεγραμμένων έργων ανά οικισμό, ναό, είδος και χρονολογία. Έτσι, καταχωρίζονται τα χωριά της Ίμβρου με αλφαβητική σειρά, αρχίζοντας από τους Αγίους Θεοδώρους και καταλήγοντας στο Σχοινούδι. Αλφαβητικά κατατάσσονται και οι ενοριακοί ναοί των χωριών, σε περίπτωση που είναι περισσότεροι του ενός. Μετά από ένα πολύ σύντομο σημείωμα για τον τύπο και τη χρονολογία ανέγερσης του ναού, ακολουθεί ο κατάλογος των αντικειμένων ανά κατηγορία, με την εξής σειρά: εικόνες, άλλα ζωγραφικά έργα –όπως προσκυνητάρια Αγίων Τόπων, πετάσματα, λάβαρα, επιτάφιοι-, ιερά σκεύη, εκκλησιαστικά βιβλία και σε κάποιες περιπτώσεις άμφια και ποικίλα άλλα.

Η κατάταξη σε κάθε κατηγορία γίνεται με χρονολογική σειρά και με την παράθεση πρώτα των ακριβώς χρονολογημένων μέσω επιγραφών και στη συνέχεια των αποδιδόμενων σε κάθε αιώνα. Ακολουθείται ενιαία αύξουσα αρίθμηση, ανεξαρτήτως κατηγορίας, σε κάθε ναό. Του αύξαντος αριθμού κάθε λήμματος του καταλόγου προηγείται διψήφιο σίγλο (siglum), το οποίο παραπέμπει στο όνομα του οικισμού και του ναού. Για λόγους ομοιογένειας παραλείπεται το όνομα Άγιος/Αγία/Άγιοι είτε αυτό αφορά την ονομασία του οικισμού, είτε του ναού. Έτσι, όλα τα καταγεγραμμένα έργα του ναού του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Άγιοι Θεόδωροι φέρουν πριν από τον αύξαντα αριθμό τους το σίγλο ΘΓ, της Κοίμησης στο ίδιο χωριό ΘΚ, ενώ εκείνα της Αγίας Βαρβάρας στο χωριό Ευλάμπιο φέρουν το σίγλο ΕΒ, κ.ο.κ. Στην περίπτωση των κειμηλίων του μητροπολιτικού μεγάρου στον οικισμό της Παναγίας, προκειμένου να γίνεται διαχωρισμός του από τους ναούς του οικισμού, επιλέχθηκε το σίγλο ΜΜ (μητροπολιτικό μέγαρο).

Μετά τον κωδικό κάθε έργου (π.χ. ΘΓ1) παρατίθενται τα στοιχεία ταυτότητάς του και σύντομη περιγραφή. Εκτός από τις συνήθεις πληροφορίες που προηγούνται της περιγραφής (όπως οι διαστάσεις, η χρονολογία, το όνομα του καλλιτέχνη και η κατάσταση διατήρησης), θεωρήσαμε απαραίτητο να παραθέσουμε στοιχεία αναφορικώς με τη θέση των έργων στον ναό κατά τον χρόνο που πραγματοποιήθηκε η καταγραφή τους, καθώς και την αρχική προέλευση ορισμένων από αυτά, εφ' όσον αναφερόταν. Το τελευταίο κρίθηκε απαραίτητο, επειδή πολλά από τα αντικείμενα του καταλόγου, κυρίως εικόνες, έχουν μεταφερθεί στους ενοριακούς ναούς από τα εξωκλήσια της ευρύτερης περιοχής της κάθε ενορίας (για την περιγραφή όλων των εξωκκλησίων της Ίμβρου βλ. Καλαϊτζής 2007², για την ακριβή τοποθεσία τους βλ. Τοπωνυμικός Χάρτης 2014) μετά από τη λεηλασία και καταστροφή πολλών εξ αυτών στο πλαίσιο της εφαρμογής του Προγράμματος Διάλυσης από το 1964 και εξής (για το θέμα βλ. Χαλκιά στον παρόντα τόμο). Το μεγαλύτερο ποσοστό των αποθηκευμένων εικόνων –κυρίως στους γυναικωνίτες των ενοριακών ναών, αλλά και στο Ιερό Βήμα, σε κασέλες ή και σε ερμάρια-, οι οποίες έχουν μεταφερθεί από τα εξωκλήσια, δεν φέρει ακριβή στοιχεία προέλευσης. Επίσης, ορισμένες φορές σημειώνεται μόνο το όνομα του ναϊσκού, χωρίς να προσδιορίζεται η τοποθεσία, γεγονός που δυσχεραίνει την ταύτισή του σε περίπτωση που υπάρχουν πολλά εξωκλήσια με την ίδια αφιέρωση στην ευρύτερη περιοχή κάθε οικισμού.

Ενίοτε στα στοιχεία ταυτότητας προστίθεται και μια επιπλέον πληροφορία, ο αριθμός καταγραφής, ο οποίος αφορά κατά κύριο λόγο εικόνες. Ο αριθμός αυτός, σε χάρτινη ετικέτα, επικολλημένη σε μία από τις γωνίες της εικόνας, έχει τοποθετηθεί από υπαλλήλους του Μουσείου του Τσανάκκαλε κατά τη διάρκεια μερικής καταγραφής που πραγματοποιήσαν το 1982 σε εικόνες ναών της Ίμβρου (Παπάς 1997-1998, 273 σημ. 87).

Τα περισσότερα λήμματα του καταλόγου συνοδεύονται από φωτογραφίες. Στις περιπτώσεις που έχει παραληφθεί η απεικόνισή τους, πρόκειται για αντικείμενα των οποίων η κατάσταση διατήρησης είναι πολύ κακή, ή για έργα όμοιας τέχνης με άλλα της ίδιας κατηγορίας. Η απουσία διαστάσεων, όταν δεν οφείλεται σε παραδρομή λόγω των πιεστικών συνθηκών υπό τις οποίες έγινε η καταλογογράφηση, αφορά κυρίως εικόνες επιστυλίου, των οποίων η εγγύτερη προσέγγιση δεν ήταν εφικτή. Σημειώνεται επίσης ότι όλα τα λήμματα του καταλόγου, πλην εκείνων των ρωσικών έργων, συντάχθηκαν από τους τρεις συγγραφείς του τόμου, οι οποίοι και είναι υπεύθυνοι για τις λήψεις των φωτογραφιών όλων των έργων, κατά το στάδιο της καταγραφής τους.

Εκτός από τον κατάλογο όλων των εκκλησιαστικών έργων τα οποία βρίσκονται στους ένδεκα ενοριακούς ναούς της Ίμβρου και στο μέγαρο της Ιεράς Μητροπόλεως Ίμβρου και Τενέδου, στον τόμο αυτόν περιλαμβάνονται και τέσσερα εισαγωγικά κείμενα. Στο πρώτο σκιαγραφείται η ιστορική πορεία της Ίμβρου, όπως ανιχνεύεται από μαρτυρίες πηγών και μνημείων, από την παλαιοχριστιανική εποχή έως το 1964, έτος ορόσημο για τη συρρίκνωση του ελληνισμού στο νησί. Επισημαίνεται επίσης η σημαντική συμβολή των εκκλησιαστικών μνημείων που παρουσιάζονται στον κατάλογο για την πληρέστερη κατανόηση της κοινωνίας και του πολιτισμού του νησιού, από τον 17ο έως το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα.

Η τέχνη της ζωγραφικής φορητών εικόνων, η οποία διαλαμβάνεται στο δεύτερο κείμενο, φωτίζει άγνωστες έως τώρα πτυχές αναφορικά με τους ζωγράφους που δραστηριοποιούνται και τις καλλιτεχνικές τάσεις που επικρατούν στην Ίμβρο. Γίνεται φανερό ότι κυριαρχούν τα ρεύματα της αγιορειτικής ζωγραφικής των τελευταίων μεταβυζαντινών αιώνων, επιβεβαιώνοντας και με αυτόν τον τρόπο τις γνωστές και από άλλες πηγές επαφές του νησιού με την αθωνική πολιτεία. Εξ άλλου, ανιχνεύονται ονόματα άγνωστων έως τώρα ζωγράφων, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και αρκετοί Ίμβριοι, αλλά και Κωνσταντινουπολίτες.

Στο τρίτο κείμενο σχολιάζονται οι επιγραφές και οι ενθυμήσεις που έχουν αποτυπωθεί σε πολλά από τα κάθε είδους εκκλησιαστικά έργα του καταλόγου, όπως και οι ενδιαφέρουσες πληροφορίες που μας παρέχουν για την ευλάβεια των ανθρώπων της Ίμβρου, τις αγωνίες και τις ελπίδες τους, αλλά και για πτυχές της κοινωνίας της.

Τέλος, το κείμενο για τις ρωσικές εικόνες, οι οποίες εντοπίστηκαν στους ναούς της Ίμβρου, μας πληροφορεί για τον τρόπο εισαγωγής και διακίνησής τους στο νησί, αλλά και για τους επικρατέστερους τύπους που απαντώνται.

Σκοπός του βιβλίου αυτού δεν είναι και δεν υπήρξε η συστηματική μελέτη των εκκλησιαστικών έργων της Ίμβρου. Η επιθυμία μας από την αρχή ήταν να αποθησαυριστούν, ώστε να διασφαλιστεί η ύπαρξή τους, και να παρουσιαστούν πρωτίστως ως συμβολή στην ιστορία και τον πολιτισμό του τόπου, αλλά και στη μελέτη της εκκλησιαστικής τέχνης των τελευταίων κυρίως μεταβυζαντινών αιώνων, εφ' όσον προσφέρουν άγνωστο έως σήμερα υλικό, χρήσιμο για πιο συνθετικές εργασίες.

Το εγχείρημα ήταν επίπονο και μακροχρόνιο και η ολοκλήρωσή του οφείλει πολλά σε πολλούς. Πρώτους από όλους θέλω να ευχαριστήσω τους δύο συναδέλφους και φίλους δρα Αντώνη Μπεκιάρη και δρα Αντώνη Τσάκαλο, με τους οποίους και συνοπογράφουμε αυτόν τον τόμο. Μόχθησαν με γνώση και ευαισθησία στην επιτόπια καταγραφή και στη μετέπειτα επεξεργασία όλου αυτού του υλικού, ώσπου να λάβει την τελική μορφή του. Ευχαριστώ επί-

σης θερμά τη δρα Yuliana Boycheva για τη σύνταξη των λημμάτων των ρωσικών εικόνων και λοιπών έργων της αυτής προέλευσης, καθώς και για τη συγγραφή του σχετικού εισαγωγικού κειμένου. Χωρίς τη συμβολή της δεν θα ήταν δυνατή η προσέγγιση όλου αυτού του υλικού.

Για τη συνδρομή και τις διευκολύνσεις των εργασιών μας στην Ίμβρο εκφράζω, εκ μέρους και των συνεργατών μου, βαθύτατες και ιδιαίτερες ευχαριστίες στον Μητροπολίτη Μοσχονησίων και τότε Ίμβρου και Τενέδου κ. Κύριλλο και τιμή στη μνήμη του προκατόχου του, μακαριστού Μητροπολίτη Ηρακλείας κυρού Φωτίου. Ευχαριστούμε τους ιερείς όλων των χωριών, τους εκκλησιαστικούς επιτρόπους και τους νεωκόρους, ζώντας και τεθνεώτας. Επίσης, όσους με κάθε τρόπο βοήθησαν κατά τη διαμονή και μετακίνησή μας στο νησί: την αείμνηστη θεία μου, Παρασκευή Σγουρομάλλη, και τις εξαδέλφες μου, Ευτέρπη και Σωκράτεια Σγουρομάλλη, που μας υποδέχθηκαν και μας φίλευσαν τόσες φορές στο φιλόξενο σπίτι τους, τη φίλη Βάσω Ξεινού για τη φιλοξενία της κάθε φορά που εργαζόμασταν στο Σχοινούδι και για την παραχώρηση φωτογραφιών από το αρχείο της, τον συμπατριώτη Βασίλη Γιάντα που με συνόδευσε το 2019 στο Φραντζή και με βοήθησε στη λήψη των συμπληρωματικών φωτογραφιών στον ναό των Ταξιαρχών, τον εφημέριο των Αγίων Θεοδώρων π. Αστέριο για την αποστολή της φωτογραφίας του λήμματος ΘΓ 23.

Για τη γενναιόδωρη επιχορήγηση της αποστολής του 2009 μεγάλη είναι η οφειλή προς τον αείμνηστο καθηγητή Νικόλαο Ζία, Πρόεδρο τότε του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, και στην τότε Διευθύντριά του, κ. Αναστασία Τούρτα, επίτιμη Διευθύντρια του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης.

Πολύτιμη ήταν η προσφορά της φίλης ιστορικού-βυζαντινολόγου δρος Γιασμίνας Μωυσειίδου, η πολύχρονη εμπειρία της οποίας σε θέματα εκδόσεων υπήρξε ουσιαστική ως προς την ταξινόμηση και οργάνωση του υλικού του καταλόγου. Την ευχαριστούμε από καρδιάς. Εξ ίσου εγκαρδίως ευχαριστούμε τους γραφίστες του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου κ. Γιάννη Σταυρινό και κ. Γιώργο Σουπιό, οι οποίοι ανέλαβαν και έφεραν εις πέρας το απαιτητικό έργο της επεξεργασίας του εν πολλοίς προβληματικού φωτογραφικού υλικού του τόμου, καθώς και τον σχεδιασμό του χάρτη, η τελική επεξεργασία του οποίου οφείλεται στη γραφίστρια των εκδόσεων Ποταμός κ. Δάφνη Κουγέα. Την ευχαριστούμε. Στον βυζαντινολόγο δρα Σταύρο Αρβανιτόπουλο, στον οποίον οφείλουμε την επίπονη και άρτια επιμέλεια του τόμου και τη σύνταξη των τεσσάρων ευρητηρίων, εκφράζουμε επίσης ολοκάρδιες ευχαριστίες.

Θερμά ευχαριστούμε τη διεύθυνση των εκδόσεων Ποταμός και τη γραφίστρια κ. Βίβιαν Γιούρη, η οποία με ιδιαίτερη υπομονή, ευγένεια και γνώση συνέβαλε καθοριστικά στο καλαίσθητο εκδοτικό αποτέλεσμα. Τις πιο θερμές μας ευχαριστίες εκφράζουμε στον φίλο καθηγητή Κωνσταντίνο Δελγκωσταντή, Άρχοντα Διδάσκαλο του Γένους του Οικουμενικού Θρόνου και Διευθυντή του Α΄ Πατριαρχικού Γραφείου, για τον άψογο συντονισμό των διαδικαστικών ενεργειών αυτής της έκδοσης.

Στον κ. Επαμεινώνδα Πανταζόπουλο, Άρχοντα Ασηκρήτη του Οικουμενικού Θρόνου και γενναιόδωρο χορηγό της παρούσας έκδοσης, απευθύνουμε ειλικρινείς και ολοκάρδιες ευχαριστίες.

Στον Οικουμενικό Πατριάρχη μας κ.κ. Βαρθολομαίο, ο οποίος στήριξε ποικιλοτρόπως αυτό το έργο και παρακολούθησε με αμείωτο ενδιαφέρον την πορεία της ολοκλήρωσής του, είμαστε βαθιά ευγνώμονες.

Ευγενία Χαλκιά

ΑΙΓΑΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ

ΧΑΡΤΗΣ ΙΜΒΡΟΥ

- ΤΟΠΟΘΕΣΙΕΣ
- ΟΙΚΙΣΜΟΙ
- 🏰 ΜΟΝΕΣ
- 🏛️ ΕΞΩΚΚΛΗΣΙΑ

Κάστρο, τμήμα του βυζαντινού τείχους

Τα ακριβώς χρονολογημένα εκκλησιαστικά έργα που παρουσιάζονται εδώ δεν ανάγονται πριν από τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα, με μια μοναδική εξαίρεση: δύο δεσποτικές εικόνες που βρίσκονται στον ενοριακό ναό της Αγίας Βαρβάρας στο Ευλάμπιο, οι οποίες χρονολογούνται πιθανώς μεταξύ 15ου και 16ου αιώνα¹. Από την άλλη πλευρά, οι σωζόμενοι ενοριακοί ναοί της Ίμβρου είναι ακόμη μεταγενέστεροι, αφού η παλαιότερη εκκλησία, ο Άγιος Γεώργιος στον οικισμό των Αγίων Θεοδώρων, έχει ανεγερθεί τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα², ενώ τα εκατοντάδες εξωκκλήσια, διάσπαρτα στην ευρύτερη περιοχή των επτά ελληνικών χωριών του νησιού³, τουλάχιστον στη σημερινή τους μορφή, είναι κτίσματα των δύο προτελευταίων αιώνων. Το γεγονός είναι περίεργο για ένα νησί που παρουσιάζει συνεχή κατοίκηση καθ' όλους τους

ιστορικούς χρόνους⁴. Το ότι δεν έχει διασωθεί κανένας ακέραιος ναός τουλάχιστον από την, πλησιέστερη χρονικά, βυζαντινή περίοδο οφείλεται πιθανότατα στο ότι ο οικιστικός χάρτης του νησιού έχει μεταβληθεί κατά πολύ μετά την πτώση του Βυζαντίου. Οι σημερινοί ιστορικοί οικισμοί, τα ελληνικά δηλαδή χωριά της Ίμβρου⁵, με εξαίρεση το Κάστρο, το οποίο κατέχει τη θέση του αρχαίου, αλλά και του βυζαντινού διοικητικού και εκκλησιαστικού κέντρου του νησιού, έχουν ιδρυθεί κατά την οθωμανική περίοδο, ενώ άλλα, αναφερόμενα σε κείμενα των πρώτων μεταβυζαντινών αιώνων, δεν υπάρχουν σήμερα. Στην απουσία ερειπίων παλαιότερων ναών συνετέλεσε οπωσδήποτε και το γεγονός ότι η Ίμβρος βρίσκεται σε ιδιαίτερα σεισμογενή περιοχή, η ίδια δε θεωρείται «αυτόσειστος»⁶. Είναι αναμενόμενο συνεπώς να έχουν καταστραφεί οι ναοί των αγροτικών κυρίως

1. Βλ. κατάλογο, ΕΒ1-ΕΒ2. Για παλαιότερες εικόνες στο νησί η μοναδική σωζόμενη μαρτυρία αφορά μια εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ του 14ου αιώνα, η οποία ανήκε στο ομώνυμο μοναστήρι, μετόχι της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους. Την ύπαρξη αυτής της εικόνας γνωρίζουμε από τη «σεκρετική διάγνωση και απόφαση» του 1407, στην οποία περιγράφεται η διαμάχη μεταξύ του μετοχίου και της Μονής σχετικά με την κατοχή της εικόνας, η οποία τελικά επιδικάζεται στη Μονή: Actes de Lavra III, 149-150, αρ. 160.

2. Για τον ναό του Αγίου Γεωργίου, καθώς και για τους υπόλοιπους ενοριακούς ναούς της Ίμβρου βλ. Χαλκιά 1993-1994.

3. Για τα εξωκκλήσια της Ίμβρου βλ. Καράς 1987, 220-232. Καλαϊτζής 2007².

4. Η ιστορία της Ίμβρου από την προϊστορία έως σήμερα, όπως ιχνηλατείται από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και τις ιστορικές μαρτυρίες, αποτυπώνεται αναλυτικά στο δίτομο εξαιρετο έργο του Ηλία και της Ιωάννας Ανδρέου: Ανδρέου και Ανδρέου 2017.

5. Τα ιστορικά ελληνικά χωριά της Ίμβρου είναι επτά: η πρωτεύουσα Παναγία, το Σχοινούδι, τα Αγρίδια, οι Άγιοι Θεόδωροι, το Ευλάμπιο, το Γλυκύ και το Κάστρο. Το τελευταίο, από το 1974 και εξής, κατοικείται αποκλειστικά από Κούρδους οι οποίοι εγκαταστάθηκαν παράνομα εκεί, αφού έδιωξαν τους τελευταίους Έλληνες κατοίκους. Επίσης, από το τέλος της δεκαετίας του 1960 έχουν ιδρυθεί στο νησί από το τουρκικό κράτος τρεις οικισμοί με εποίκους από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο και ένας με πρόσφυγες από τη Βουλγαρία. Αναλυτικά για τα ελληνικά χωριά της Ίμβρου βλ. Οι οικισμοί της Ίμβρου 1998, 25-256. Γιαννάκης 2019.

6. Καράς 1987, 18 σημ. 11, όπου αναφέρονται σεισμοί του 1869, 1912, 1953. Βλ. επίσης αναφορά σε σεισμό του 1736 σε ενθύμηση στο φύλλο 283 στον κώδικα Ω47 της Μεγίστης Λαύρας: Σωφρόνιος 1917, 427.